

15-May, 2026-yil

**MUMTOZ MUSIQA ASARLARI RITMIK XUSUSIYATLARIDA DOYRA
USULLARI IJRO IMKONIYATLARINING O‘RNI VA AHAMIYATI
(MAQOMLARNING CHOLG‘U BO‘LIMI TAHLILI MISOLIDA)**

Xaytqulov Muzaffar Sattorovich

Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi.

Annotatsiya: *Mumtoz musiqa asarlari, xususan maqomlardagi asosiy kuy mavzui ko‘pincha ritmik va melodik variatsiyalar vositasi bilan turli shakllarga tushiriladi. (Cholg‘u yo‘llarda kuy mavzui o‘zgaruvchandir). Ularga yangi-yangi melodik tuzilmalar kiritish bilan kuy yo‘li takomillashtiriladi, ularning ta’sir kuchi ortib boradi. Tasnif, Tarje’, Gardun, Muxammas, Saqil yo‘llari birin-ketin ijro etilar ekan, ulardagi lad asosi va kuy mavzuining yaqin bo‘lgani, kuy jumllarining rang-barang, ohangdorligi va yoqimlili hamda doyra usullarining turli-tumanligi bilan butunlay sezilmay qoladi; bunda ijodkor bastakorlarning juda ham ustalik bilan yaratgan maqom yo‘llarining originalligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.*

Har bir maqomdagi cholg‘u yo‘llari kishida xushchaqchaqlik, g‘amginlik yoki jasoratbaxsh kayfiyatlar qo‘zg‘ata oladi. O‘n ikki maqom haqida musiqa risolalarida aytilgan fikrlar Shashmaqom yo‘llariga ham mos keladi. Shashmaqom – O‘n ikki maqom tizimidagi sho‘‘balar birikmasi ekan, olti maqom yo‘llarining ruhiy ta’sir kuchi turli-tuman bo‘lishi tabiiydir. Chunki har bir maqomda kuy mavzui, lad qiyofasi, doyra usuli turlicha bo‘lgan kuy va ashulalar mujassamlangan.

Kalit so‘zlar: *Gardun, Muxammas, Saqil, Samoilar, Hafif, Ramal, Xazaj, Du-yak, Ufar, Foxtiy, Turk, Avsat, Chorzarb, Zarbul-Futh, Durafshon, Samoiy.*

KIRISH (DOLZARBLIK)

Mazkur o‘n ikki maqomdagi Ushshoq maqomi Shashmaqomdagi Rost maqomining sho‘‘basi sifatida foydalanilganligi ehtimoldan holi emas. Ushshoq – shijoatbaxsh, Rost esa yoqimli va xushchaqchaq kayfiyat baxsh etuvchi maqomlardir. Shunday ekan, ikki xil kayfiyat baxsh etuvchi maqomlar Shashmaqomning tarkib topishida ko‘plab uchraganki, buni O‘n ikki maqom tizimi bilan taqqoslab ko‘rilsa ham ma’lum bo‘ladi. Maqomlarning badiiy-estetik tomonlarini o‘rganish ham maxsus mavzu bo‘lib, chuqur ilmiy tekshirishlarni talab etadi.

Yuqorida aytib o‘tilgan maqomlarda bir xil ism bilan atalgan kuy yo‘llarining lad asosi va kuy mavzulari boshqa-boshqa bo‘lsa-da, doyra usuli bir xil bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Demak, ularning Tasnif, Tarje’, Gardun, Muxammas kabi nomlar bilan atalishiga sabab, dastlab ulardagi bo‘lgan usul birligidir. Shashmaqom cholg‘u yo‘llarining hammasi uchun yana bir xos narsa shuki, ular asosan “xona” va “bozgo‘y” deb atalgan kuy bo‘laklaridan tuzilgan. Ular bir yoki bir necha kuy jumlasidan tashkil topishi mumkin.

15-May, 2026-yil

Xona va bozgo‘ylar maqomlarning cholg‘u yo‘llarida bir nechadan bo‘lishi mumkin. Masalan, Navo maqomining cholg‘u bo‘limidagi Muhammasi Husayniy uch xona va uch bozgo‘ydan iborat bo‘lgani holda Tasnifi Navo o‘n yetti xona va uch bozgo‘ydan iborat.

Maqomlarning cholg‘u bo‘limidagi kuy yo‘llarining doyra usullari ham turli-tuman va juda murakkabdir. Cholg‘u bo‘limdagi kuy yo‘llari ko‘pincha shu doyra usullari nomi bilan ham ataladi. Masalan, Gardun, Muxammas, Saqil, Samoilylar shular jumlasidandir. Musiqachi bastakorlar o‘tmishda doyra usullarini ifodalashda ma‘lum qoidaga asoslangan ritmlar uslubini ixtiro etganlar.

Tadqiqotning asosiy maqsadi: X-XVII asr musiqa risolalarida shu qoidaga asoslangan doyra usullarining namunalari ko‘plab keltiriladi. Bunda, asosan, uzun va qisqa bo‘g‘inlarning ifodasi bo‘lgan undosh harflardan bo‘g‘inlar tuzilib, bo‘g‘inlar birikmasi esa she‘r o‘lchovlari va doyra usullarining ruknlarini tashkil etadi.

Doyra usullarida ishlatiladigan bu ruknlar aruzdagi vaznlarni ham ifodalay olgan. O‘tmishda sozanda va xonandalar aruz qoidasini bilmagani holda “tan-tana-tananan” kabi ritm turoqlari vositasi bilan ashula yo‘llariga mos keladigan she‘rlarni ham tanlab olganlar.

Bu so‘zlar hech qanday ma‘noga ega bo‘lmay, ikki undosh harf “T” va “N” birikmasidan tuziladi. Masalan, tan-tana-tananan-tanananan.

Bu ritm unsurlarini nota tizimida taxminan quyidagicha ifodalash mumkin:

Shuni ham aytib o‘tish lozimki, so‘nggi davrlarda musiqachilar bu usul qismlarini boshqacha harf va so‘zlar bilan ham ifodalab kelganlar. Masalan, tak-taka-tum, taka-taka-tum yoki bak-bak-bum, baka-bum va hokazo (Xorazm musiqiy tarixchasida, “taq-taqa-gup” shaklida keltirilgan). Lekin ular qanday shaklda olinmasin, doyra usullaridagi uzun-qisqa zarblarni ifodalaydi. Shunday qilib, bu so‘z yoki belgi birikmalari vositasi bilan o‘tmishda doyra usullari yozma va og‘zaki tarzda tushuntirilardi.

Ma‘lumki, maqom yo‘llarining eng zarur unsurlaridan biri doyra usullaridir. Doyra usullari maqom, kuy va ashula yo‘llarini xarakterli tomonlarini ochib berishda hal qiluvchi omillardan hisoblanadi. Maqomlarning tarkibida bo‘lgan anchagina kuy va ashulalar variatsiya yo‘li bilan ishlangan. Bunda esa doyra usullari muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, ma‘lum maqom tarkibida otdosh sho‘ba (jumladan, Talqini Ushshoq, Nasri Ushshoq, Ufari Ushshoq kabi)lar doira usulining turlicha bo‘lishi bilan bir-biridan farqlanadi. Shashmaqom tarkibidagi qismlarni tushunish uchun ularning murakkab doyra usullarini ajratish, shu usul jo‘rligida eshita olish lozim. Oddiy xalq kuylarida usul bilan kuyni birgalikda tinglash maqomdagi kabi murakkab emas.

Maqomlar ashula bo‘limida esa, doyra usulidan tashqari she‘r o‘lchovlari ham maqom qismlarining xarakterini belgilab beruvchi omillardandir. Chunki olti maqomning bir xil nom bilan ataluvchi sho‘ba yoki qismlarida doyra usuli va she‘r o‘lchovlari o‘xshashdir.

Qo‘lyozma manbalarida keltirilgan doyra usullari namunalari orasida (Gardun, Muhammad, Saqil, Ufar, Talqin kabi) Shashmaqom kuy va ashula yo‘llari uchun ham asos

15-May, 2026-yil

qilib olingan ritm o‘lchovlarini uchratish mumkin. Masalan, ularda keltirilgan Ufar usulini shunday tasavvur etish mumkin:

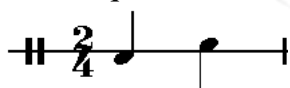
Bu usul maqomlarda va o‘zbek-tojik xalq kuy va ashula yo‘llarida ko‘plab uchraydi.

Kuyga jo‘r bo‘ladigan doyra usuli dastlab kuy yo‘lining xarakteri, uning harakat doirasi, ritmik-intonatsion xususiyatlariga bog‘liq holda yuzaga kelgan bo‘lsa-da, keyinchalik usullar kuyning holatiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Kuy turli usullarga tushirilganda juda katta o‘zgarishlarga uchraydi. Shashmaqom shakllanishi va uning taraqqiyoti jarayonida bunday doyra usullarining roli juda katta bo‘lgan edi. Shu usullar vositasi bilan Shashmaqom yo‘llari uchun ayniqsa xarakterli bo‘lgan ritmik va melodik variatsiyalar ishlanib, maqomlar takomillashib bordi, amal naqsh va peshravlarning xilma-xil turlari paydo bo‘ldi.

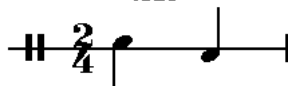
Bunday doyra usullarining nomi saqlanib qolgan bo‘lsa-da, keyingi davrlarda ular kuyning xarakteriga bog‘liq holda juda katta o‘zgarishlarga uchraganini alohida aytib o‘tmoq lozim. (Shuning uchun ham biz quyida Shashmaqomning nota qitoblarida keltirilgan usullarigagina suyanib, izoh berib boramiz).

Usullar maqomlarning tuzilish xarakterini belgilovchi omillaridandir. Ularni ajrata olish maqomlar qiyofasini to‘g‘ri tushunishga imkon beradi. O‘tmishda mashhur bo‘lgan Saqil, Hafif, Ramal, Xazaj, Du-yak, Ufar, Foxtiy, Turk, Muxammas, Avsat, Chorzarb, Zarbul-Futh, Durafshon, Samoiy, Chanbar, Miatayn kabi ritm o‘lchov bahrlari va doyra-nog‘ora usullari bizning kungacha yetib kelgan. Bu usullar musiqa asarlari, xususan maqom yo‘llarida uchraydi. Ular qachon va kim tomonidan yaratilgani bizga qorong‘i. Ularni sodda yoki murakkabligiga qarab, oldin-keyin yaratilganini bilib olish mumkin. Manbalarda ko‘rsatilishicha, dastavvalgi usul inson nabzining urishidan olingan. Tomirni barmoq bilan ushlab ko‘rilsa, uning go‘yo “tan-tan”ga o‘xshash bir tekis urayotgani bilinadi. Olimlar buni “Usuli zarbi qadam” (“Qadimiy zarb usuli”), deb ataganlar. So‘nggi davrlarda, shu usul asosida murakkabroq usullar yuzaga kelgan. Zarbi qadimning asli shakli bunday bo‘lgan:

Zarbul qadim

ёки

Uning murakkabroq shakllari $\frac{2}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{5}{4}$, $\frac{6}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{8}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{5}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ kabi takt-ritm o‘lchovlarida bo‘lgan deyish mumkin.

Xulosa qilib aytganda: Manbalarda keltirilgan usullar, shubhasiz, Shashmaqomda ham ishlatilgan. Lekin ular zamon o‘tishi bilan juda katta o‘zgarishlarga uchragan.

15-May, 2026-yil

Shashmaqom qiyofasiga usul jihatidan nazar tashlansa, maqomlarning turkumlarini yaratilishida ularning cholg‘u qismlari va sho‘‘balarida usullar dastlab sodda bo‘lib, keyin ijro etiladigan qismlarda sekin-asta murakkablasha boradi.

Masalan, Tasnif, Tarje‘larda usul ancha sodda bo‘lsa, Muhammad va Saqillarda juda murakkab, 16, 24 takti tashkil etadi (quyiroqqa qarang!) Saraxborlarda esa usul mazkur “Zarbi qadim”ning o‘zi $\frac{2}{4}$ takt-ritm o‘lchovida bo‘lsa, Talqinlarda - $\frac{3}{4}$ $\frac{3}{8}$, Nasrlarda $\frac{6}{4}$, Ufarlarda esa $\frac{6}{8}$ yoki $\frac{3}{4}$ takt-ritm o‘lchovlarida murakkablasha boradi. Bundan taronalar mustasnodir.

Shunday qilib Shashmaqomning tuzilishida musiqa madaniyatining soddalikdan murakkablikka tomon tarixiy taraqqiyot yo‘li aks ettirilgan. Usullargina emas, kuy yo‘llari ham maqom qismlarida ma‘lum qonuniyat asosida soddalikdan sekin-asta murakkablasha boradi. Shuning uchun ham, Shashmaqom xalq musiqamizning klassik namunasi bo‘lib, o‘zining kuy mavzui jihatidan turli-tuman, usullarning esa qariyb hammasini o‘zida mujassamlashtirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh. Mirziyoyev “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz” T: O‘zbekiston, 2017;
2. H. Zaripov tomonidan yozib olingan va “O‘zbek fol‘klori” xristomatiyasiga kiritilgan “Nomoz o‘g‘ri” dostoni. 1939 yil.
3. D ANNAKULOVA HISTORICAL FORMATION OF SAMARKAND SCHOOL OF EPIK AND THE ROLE OF BAKHSI PERFORMANCE TRADITIONS In Volume 3 Issue 03of International Bulletin of Engineering and Technology ISSN: 2770-9124 18.03. 2023.
4. Annakulova Dildora Baymuratovna. (2024). SAMARQAND DOSTONCHILIK MAKTABINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA BAXSHI IJROCHILIGI AN‘NALARINING TUTGAN O‘RNI. "MUSIQA TA‘LIMI VA SAN‘ATINING BUGUNGI GLOBALLASHUV SHAROITDA MILLIY-IJTIMOIIY AHAMIYATI: MUAMMO VA YECHIMLAR" (ASR), Tashkent, Uzbekistan. Academic Scientific Research Group. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14468858>
5. Konurova Leyla Ruslanovna. THE INFLUENCE OF TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL MUSICAL AND PLAY ACTIVITIES ON CHILDREN’S DEVELOPMENT. (2025). World Bulletin of Social Sciences, 44, 53-56. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/5097>
6. Xaytqulov M Qadimgi kuylarning takomillashuvida ritm va usul masalalari. Modern education and development.2025.